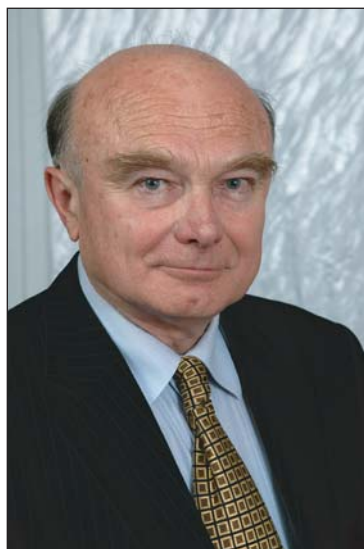

ХОДА ІСТОРІЇ

Історія — наука про минуле. Одночасно знання минулого — це частина нашого “Я” — індивідуального і колективного. Коли людина хворіє на амнезію, вона перестає бути особистістю. Коли пам'ять про минуле втрачає людська спільнота, вона розчиняється серед інших.

Колосальна роль знання про минуле в націєтворчих і державотворчих процесах загальновідома. Тому історія як навчальна дисципліна є базовою в програмах загальноосвітньої школи, а історія як наука користується підвищеною увагою політиків та широкої громадськості. Якщо суспільство зазнало великих втрат у війнах і соціальних катаклізмах, створюються спеціалізовані відомства для відновлення і збереження знання про минуле. Такими є *інститути національної пам'яті в Ізраїлі, Польщі, Україні.*

Станіслав Кульчицький
доктор істор. наук,
професор, зав. відділом
Інституту історії України
НАН України, м. Київ

1. Минуле і його відбиття в історії

Повноцінна пам'ять про минуле спирається не на міфи, а на висновки історичної науки. Хоч минуле незмінне, розповіді про нього змінюються залежно від наявних у науковому обороті джерел, історіографічних досягнень, індивідуальної майстерності вчених і колективного досвіду всієї

наукової корпорації, політичних симпатій дослідників, пануючих в суспільстві і в державних установах поглядів й інших чинників. Те, що історія є чимось більшим, ніж наука, відіграє з вченими злий жарт. Знання про минуле набуває під час його тлумачення суперечливі версії. Часом жодна з них не наближається до істини. Тому історію доводиться “перепишувати”.

Кожне наступне покоління має свій погляд на минуле. В революційну добу ці погляди змінюються буквально на очах. Наприкінці 1980-х рр. Радянський Союз іронічно називали країною з непередбачуваним минулим. Створена за канонами сталінського курсу “Історії ВКП(б)” картина минулого виявилася неадекватною дійсності, яку відбивали недоступні раніше архіви.

2. Два вектори історичного процесу

Минуле ототожнюється зі знанням про нього, тобто з історією. Тому зміна суспільних подій, пов'язаних між собою прямими чи опосередкованими причинно-наслідковими зв'язками, сприймається у ретроспективі і перспективі як історичний процес — *хода історії*. Коли історичний процес має

позитивну динаміку, ми називаємо його *прогресом*. Але він може тупцювати на місці або навіть виявляти ознаки деградації. Тоді доводиться говорити про *регрес*.

Спроби визначити вектор історичних подій були зроблені вже у давні часи. Спочатку набули поширення уявлення про плин людського життя як про віддалення від “золотого віку”, який панував у минулому. Прагнучи знайти смисл в суспільних змінах, античні мислителі пізніше розробили концепцію історичного круговороту, за аналогією з явищами кругообігу в природі. Життя людства, як вважалося, рухалося по замкнутому колу, від розквіту до занепаду і навпаки.

У середньовічній Європі утвердилося провіденційне розуміння сенсу історичного процесу. Тоді вважали, що хода історії визначається Божим провидінням. Епоха Просвітництва подолала провіденційність. У працях першої більшості мислителів XVIII ст. вектор суспільних змін вважався позитивним, і цей позитив екстраполювався на майбутнє.

Оптимістичний погляд на історичний процес тримався півтора століття. Його не похитнули ні світові війни, ні Велика депресія 1929-1933 рр. Крах нацистського “нового порядку” в Європі тлумачився як підтвердження обнадійливого прогнозу істориків доби Просвітництва. Однак за останню половину століття глобальні проблеми людства загострилися. У працях багатьох представників соціогуманітарних наук зазвучали навіть нотки катастрофізму. Визнаючи швидкий прогрес у багатьох сферах життя, немало вчених відмовляються поширювати позитивну динаміку на всю перспективу.

3. Механізм руху в історичному процесі

Хода історії визначається людьми. Особливо помітна діяльність осіб, здатних вести за собою багатомільйонні маси. Якби на історичній арені не з'являлися такі діячі, минуле спільнот або всього людства було б іншим. Але вчені задовольняються вивченням того, що сталося, і не бажають конструювати картини альтернативної історії. Вони розуміють, що суб'єктивні дії окремих осіб ефективно впливають на ходу історії тільки тоді, коли мають під собою об'єктивні передумови.

Чим визначаються вектор і динаміка історичних подій в їх найбільш узагальненому вигляді? На це питання відповідали по-різному.

Найбільш гучна відповідь прозвучала в “Маніфесті Комуністичної пар-

тії” (1848) *Карла Маркса і Фридриха Енгельса*: хода історії визначається боротьбою класів. Основоположники марксизму закликали робітничий клас, який уже з'явився тоді в економічно розвинутих країнах, встановити диктатуру, ліквідувати приватну власність й побудувати ідеальний лад, в якому кожна людина одержуватиме життєві блага за потребами.

На переламі XIX і XX ст. стали популярними ідеї соціального дарвінізму. Услід за *Гербертом Спенсером* вчені почали ототожнювати розвиток людства з біологічною еволюцією. Вони вважали, що людство, як і все живе на Землі, підпорядковується принципам природного відбору, коли у боротьбі за існування виживають тільки найбільш пристосовані до оточуючого середовища біологічні види.

У середині XX ст. англійський історик *Арнольд Тойнбі* визначив механізм руху в історичному процесі концептом “виклик-відповідь”. Цілком справедливо він твердив, що людські спільноти в ході розвитку постійно зустрічаються з викликами. Це може бути погіршення природних умов, агресія сусідів, стагнація економічних систем, консерватизм соціально-політичних інститутів, ідеологічні кризи тощо. Спільноти, які здатні відповісти на виклик, продовжують розвиток, а інші розчиняються в історичній пітьмі.

Концепт А. Тойнбі має форму безлікої закономірності, схожої на механізм природного відбору. У цьому якраз й полягає його сила. Він представляє історичний прогрес як наслідок дій людської спільноти, що знаходить в собі силу визначити загрожуючу небезпеку і знайти спосіб її знешкодження. Відповідно історичний регрес представляється як наслідок бездіяльності спільнот, що не знаходять адекватної відповіді на виклики історії.

4. Періодизація історичного часу

Ми відмовилися від популярних в античні часи уявлень про те, що історичний процес має форму кола.

Є консенсус щодо його лінійної структури. Це означає, що минуле мусить бути поділене на етапи.

У радянські часи єдиною можливою періодизацією історії була формаційна теорія. К.Маркс поділив історію людства на суспільно-економічні формації залежно від стану розвитку товарно-грошових відносин: первісно-общинний лад, рабовласництво, феодалізм і капіталізм. При капіталізмі, твердив він, ринкова економіка досягає найвищого розвитку і починає

заперечувати сама себе. Перехід до загальнонародної власності і позаринкового, тобто не опосередкованого грошима розподілу продукції, означав, за Марксом, встановлення комунізму. Перехідний до комунізму період він назвав соціалізмом. В уявленні основоположників марксизму комунізм був вінцем розвитку суспільства, останньою суспільно-економічною формацією.

В СРСР формаційний підхід до історії закріпився у спрощеному і вульгаризованому вигляді. В центрі всесвітньої історії поставили Європу, в центрі європейської — Росію. Тривалість формацій стали датувати з точністю до доби.

Вважалося, зокрема, що капіталізм розпочався в Росії з підписання царського указу про скасування кріпосного права, а соціалізм — з проголошення радянської влади. Для історії Азії, яка не вписувалася в рамки рабовласництва або феодалізму, класики марксизму винайшли окрему формацію — азійський спосіб виробництва. Він досить точно описував закономірності російської історії. Але більшовики прагнули представити її магістральним шляхом в розвитку людства. Тому азійському способу виробництва не знайшлося місця у формаційній п'ятичлені.

В пострадянську добу великої популярності набула теорія цивілізацій А. Тойнбі. Якщо Маркс і Енгельс поклали в основу періодизації ступінь розвинутої ринкових відносин, то Тойнбі застосував для визначення ступенів суспільного розвитку, які розрізнялися характером матеріальної і духовної культури, комбінацію ключових показників — не менше десяти. Так він вийшов на поняття цивілізації і розрізнув в історії людства спочатку 21, а потім 13 цивілізацій, частина яких існувала паралельно, а інші виростали з попередніх і змінювалися наступними. Поняття цивілізації виявилось корисним, особливо для компаративного дослідження регіонального розвитку. Та чи можна його класти в основу періодизації?

На відміну від концепту “виклик-відповідь”, який Тойнбі справедливо вважав рушійною силою історичного процесу, теорія цивілізацій не ототожнюється з безлікою закономірністю, що діє завжди. По-перше, виокремлення цивілізацій є довільною дією і тому їх кількість варіюється залежно від підходів різних дослідників чи навіть одного дослідника в різний час. По-друге, об'єктивна наявність кількох одночасно існуючих цивілізацій не дозволяє вважати їх інструментом

періодизації історичного часу. Власне, сам А. Тойнбі не мав наміру використовувати цю теорію в такий спосіб.

Якщо уявити собі ходу історії як суцільний потік невинно змінюваних подій і явищ, то ми зможемо розрізнити в ньому окремі струмені з властивими тільки їм закономірностями. Це розрізнення, подібно визначенню цивілізацій, теж є суб'єктивною дією. Однак півдесятка вимірів здатні охопити переважну частину, якщо не всю сукупність незліченних фактів, з якими має справу історична наука. На мою думку, можна встановити такі виміри: технічний, економічний, політичний, етносоціальний, просторовий.

Кожному з них властива своя динаміка, лише частково обумовлена динамікою паралельних вимірів. Отже, вони мають власну періодизацію, яка визначає хронологічні межі переходу суспільства в якісно інший стан саме за цим виміром. Відповідні стани не є продуктом фантазії історика, який класифікує потік подій і явищ. Вони вже виявлені соціогуманітарними науками.

Серед перелічених вимірів нема культурного. Чи можна розглядати цей вимір як самостійний? Відповідь повинна бути негативною. Справді, вся матеріальна культура становить невід'ємну частину технічного виміру історичного процесу. Наука, якщо її розглядати окремо від культури, теж накладається на інші виміри. Досягнення в галузі технічних і природничих наук зливаються з технічним прогресом, здобутки економічних наук є частиною історії народного господарства, а соціогуманітарні науки мають об'єктом вивчення етносоціальний і політичний розвиток людства. Слід зважити й на те, що наука, так само як духовна культура в цілому, присутня не тільки у повсякденному житті конкретних епох, але й пронизує своїми вершинними досягненнями всі епохи одночасно.

Світові релігії, філософія *Аристотеля* і *Гегеля*, скульптури *Фідія* і *Мікеланджело*, музика *Моцарта* і *Бетховена*, картини *Рембрандта* і *Рафаеля* — це духовні надбання людства на всі часи.

5. Виміри історичного процесу

Технічний вимір історичного процесу поділений на три етапи. Суспільствознавцям не вистачило фантазії, щоб дати їм різні назви. Вони виділяють доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне суспільства. У розвинутих країнах Заходу індустріальне суспільство почало формуватися під впливом переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва з другої чверті XIX ст. Перехід до постіндустріального суспільства був ініційований Другою світовою війною.

Економічний вимір історичного процесу характеризується передусім ступенем розвитку товарно-грошових відносин і ринку. Здавалося б, людство уже пройшло всю дистанцію від натурального до товарного господарства. Ринок давно став глобальним. Однак торгівля в інтернеті, що з'явилася на наших очах, служить яскравим прикладом невичерпності ринкових відносин.

Політичний вимір історичного процесу визначається рухом від традиційного до громадянського суспільства. У традиційному суспільстві сувереном є монарх. В його руках зосереджується вся повнота влади (у фараонів, халіфів або російських царів — не тільки світської, а й духовної). Розпад традиційного суспільства проявляється спочатку у частковій, а потім в цілковитій втраті суверенності монарха або навіть в ліквідації самого інституту монархії. На зміну традиційному приходить громадянське суспільство.

Еталоном громадянського суспільства є країни “золотого мільярда”, в яких розвиваються демократичні тра-

диції й утвердилася соціальна держава. Вони забезпечують не лише на конституційному рівні, але й у реальній дійсності рівність громадян перед законом, свободу спілок, зборів і демонстрацій, право людини на життя й вільний розвиток своєї особистості, недоторканність особи та житла, право власності, підприємницької та творчої діяльності, а також соціальний захист, включаючи право на працю, відпочинок, житло, медичну допомогу, гідний рівень життя. Простір “золотого мільярда” сформувався за останні десятиріччя. Раніше високий життєвий рівень населення країн Заходу забезпечувався переважно за рахунок експлуатації колоніальних народів. У віддаленому минулому їх життя підточувалося соціальними суперечностями, які часом знаходили вихід у кривавих революціях.

Етнічну і соціальну характеристики історичного процесу варто розглядати як цілісний вимір — етносоціальний. Етнічне походження і соціальний статус — це одночасно існуючі характеристики кожної людини. Будь-який етнос має властиву йому соціальну структуру. Тривалий шлях еволюції людства від первісної орди до громадянського суспільства завершується появою етносоціальних спільнот — політичних націй в рамках національних або федеративних держав.

В доцивілізаційну епоху людські спільноти не мали соціальних відмінностей. Люди тоді тільки відокремлювалися від тваринного світу, займаючись збиральництвом і полюванням. Територія проживання з її природними ресурсами була колективною власністю. Коли виникли відтворювальні галузі виробництва — землеробство і тваринництво, первісна орда поступилася місцем родоплемінним колективам. Вони знаменували собою появу суспільства. З'явилася приватна власність на природні ресурси і засоби виробництва, яка диференціювала людей за соціальними ознаками. У спіль-

нотах з більш розвинутою структурою починалися державотворчі процеси, внаслідок чого вони діставали перевагу перед іншими у боротьбі за територію.

Використовуючи більш досконалі засоби виробництва, людина дістала змогу виробляти матеріальні блага в більшій кількості, ніж вимагалось для її фізичного існування. Внаслідок цього вона сама стала ресурсом, придатним для експлуатації. Відтоді війна за населену територію часто ставала боротьбою за привласнення примусової праці — рабської або кріпацької. Еволюція соціальних спільнот (страт, станів, класів) відбувалася усередині етнічних (племен, племінних союзів, народностей, націй). У доіндустріальному суспільстві етнічна спільнота функціонувала у вигляді союзу племен або народності. Індустріальне суспільство поклало початок етнічним націям. Вони характеризувалися більшою економічною, політичною і психічною згуртованістю, ніж народності. Цьому сприяли подолання станових перетинків, розвиток товарно-грошових відносин, покращення комунікацій, зростання культурного рівня населення.

Генезис етнічних націй міг підсилюватися або гальмуватися державою. У Західній Європі нації формувалися майже одночасно з утворенням централізованих держав. Нерідко держави вживали насильницьких заходів, щоб консолідувати середньовічні народності в одну велику народність-націю. В окремих випадках це вдавалося не повністю, і суспільство зустрічається тепер з регіональним сепаратизмом у національній оболонці.

Народи Центрально-Східної Європи розвивалися в інших умовах. На території, де тепер розміщується понад два десятки країн, у середині XIX ст. існувало тільки три імперії — Російська, Австрійська і Османська. Формуванню народностей та їх перетворенню в нації заважала централізаторська політика імперських властей.

Етнічні землі поляків і українців були поділені між Російською і Австрійською імперіями. Обидва народи мріяли об'єднати свої землі. Поділ згуртував поляків, які провадили відчайдушну боротьбу за збереження ідентичності. Українцям, які піддавалися полонізації на своїх західних землях і русифікації — на східних, доводилося гірше. Тим не менш, українська нація сформувалася ще в ті часи, коли її етнічні землі перетинав державний кордон.

Просторовий вимір історичного процесу пов'язаний насамперед з переміщенням населення. Прикладом колонізації є освоєння узбережжя Середземного і Чорного морів давніми греками, заселення завойованих провінцій римлянами, українська колонізація "Дикого поля" від південної Бессарабії до Каспійського узбережжя. Найбільших розмірів колонізаційні процеси набули після Великих географічних відкриттів. Тоді країни Європи почали висилати десятки й сотні тисяч колоністів для освоєння території обох Америк, Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки, Сибіру і Далекого Сходу. Масштабна колонізація йшла в парі з колоніалізмом. Країни давньої культури з численним населенням, які не могли чинити опір, перетворювалися на колонії європейських країн.

Інший тип переміщень пов'язаний з міграціями. Починаючи з Великого переселення народів (V ст.), міграції змінювали склад населення багатьох регіонів. У XX ст. вони набули особливо великих масштабів. Незважаючи на спроби законодавчого обмеження, імміграція в країни "золотого мільярда" з часом тільки посилюватимуться. Адаже світова економіка увійшла в фазу глобалізації.

6. Цивілізаційні кризи

Розрізняючи в ході історії окремі струмені, слід пам'ятати, що кожний з них має різну швидкість руху. У річці

це викликає вири й буруни. В історичному процесі за цих умов виникають кризи.

У XIX ст. аграрне суспільство у Західній Європі змінилося індустріальним. Революції 1848-1849 рр. не спромоглися підкорегувати достатнім чином соціально-політичний розвиток, внаслідок чого техніка нового покоління, у тому числі військова, опинилася під контролем політичних діячів старої формації.

Сталося так, що за технічним виміром історичного процесу континент перейшов у якісно інший стан (індустріальне суспільство), тоді як за політичним виміром залишився в більш менш нерезформованому стані: традиційне суспільство не встигло трансформуватися в громадянське. Накопичуваний впродовж десятиліть конфлікт вибухнув першою в історії людства світовою війною. Інша іпостась цієї ж цивілізаційної кризи вибухнула з досить великим запізненням у формі Великої депресії 1929-1933 рр. Криза деформувала процес переходу традиційного суспільства в громадянське. Суть деформації полягала не у подовженні існування традиційного суспільства, яке уже віджило свій історичний строк, а в появі мутантних форм. Якщо політичний розвиток традиційного суспільства відбувався у напрямі зміцнення елементів демократії, то в мутантних формах прояви реальної демократії винищувалися.

Злоякісну мутацію посттрадиційного суспільства називають тоталітаризмом. **Тоталітаризм має десятку визначень. Найкоротше формується через парне, але протилежне за змістом поняття демократії. Тоталітаризм є пануванням держави над суспільством, а демократія — пануванням суспільства над державою.**

*** Використовуючи описану тут методику, можна підійти без глорифікації або таврування до оцінки радянської влади і побудованого нею ладу. Але це — тема вже іншої статті.

